

DOPRINOS JUGOSLAVIJE POBJEDI SAVEZNIKA U DRUGOM SVJETSKOM RATU

(kratak pregled)

U svijetu se iz raznih pobuda pisalo mnogo koliko su pojedine savezničke sile doprinijele borbi naroda Jugoslavije u narodnooslobodilačkom ratu i o njihovoj pobjedi. Međutim, do danas se ni u nas ni na strani nije pojavilo nikakvo djelo koje bi dokumentirano prikazalo što je Jugoslavija u borbi učinila za pobjedu Saveznika nad Osovino. To je nenačeta tema, ali bogata činjenicama. Svrha ovog pregleda je da informira o nekim događajima koji odgovaraju na pitanje koliko je borba naših naroda pomogla savezničkim snagama u ratu na istoku Evrope i na Sredozemlju. Time će se shvatiti mjesto i udio Jugoslavije u naporima savezničke koalicije da pobijede u drugom svjetskom ratu.

Iako je Jugoslavija mala zemlja u odnosu na velike sile obiju ratujućih strana, njena uloga u drugom svjetskom ratu prelazi proporciju njene prostorne veličine i broja stanovnika. Geografski se Jugoslavija nalazi na prekretnici između Sredozemlja i istoka Evrope, gdje su se borile sovjetske i britanske armije. Zbog historijskih okolnosti je Jugoslavija do napada u aprilu 1941. godine bila obuhvaćena gotovo isključivo silama Osovine. Izuzetak na našoj južnoj granici je bila Grčka, jedini susjed na strani Velike Britanije u ranom periodu rata na Balkanu, što je još više potenciralo geografsko značenje Jugoslavije. Zato je njen centralni položaj u jugoistočnoj Evropi imao podjednaku važnost i za osovinske sile i za Veliku Britaniju. Ulaskom Sovjetskog Saveza u rat to značenje je dobilo savezničku dimenziju u ovom dijelu svijeta. Već zbog toga Jugoslavija je poseban primjer drugog svjetskog rata.

Kada su propali Hitlerovi pokušaji da poslije pobjede u Poljskoj pridobije Britaniju i Francusku za mir na osnovi okupacije Poljske i drugi put nakon sloma Francuske, nastavak rata u Evropi pokazao se neizbježnim. Njemačka je tada morala razmisliti na koji će način osigurati eksploataciju prirodnih bogatstava zemalja Evrope, potrebnih njemačkoj ratnoj privredi. Jugoslavija je kao bogata sirovinska baza postala jedna od najzanimljivijih zemalja. Sada je bila stvar politike kako iz Jugoslavije potisnuti utjecaj njemačkih rivala — Britanije i Francuske — i očuvati mir na Balkanu, da bi se bez teškoća maksimalno eksploatirala njegova bogatstva.

Ali, kako je ulaskom Italije u rat u junu 1940. Sredozemlje postalo novo ratište, Jugoslavija i gotovo cijeli Balkan bili su izloženi pojačanoj zakulisnoj borbi između Velike Britanije i Njemačke. Nijemci vode politiku, za njih neuobičajenu, obazrivog nastojanja da Jugoslaviju pridobiju za Osovinu. Uto je Italija iznenada krajem oktobra 1940. godine napala Grčku. Tako je propala njemačka koncepcija o držanju Balkana dalje od poprišta rata. Nastupio je novi momenat koji je imperativno tražio da se Jugoslavija pridruži Osovini. Rezultat pritiska njemačke diplomacije bilo je pristupanje jugoslavenske vlade Cvetković — Maček Osovini 25. marta 1941.¹ Za Nijemce je bilo krajnje vrijeme da se donese ta politička odluka, jer je neposredno predstojala njihova intervencija u Grčkoj, predviđena za 1. april. Taj plan se uklapao u precizan proračun vremena Vrhovne komande za posljednju fazu priprema za napad na Sovjetski Savez, po kojem je, nakon intervencije u Grčkoj, njemačke snage s Balkana trebalo hitno prebaciti na istok, na sovjetsku granicu.

Međutim, dva dana nakon potpisivanja pristupanja Jugoslavije silama Osovine, dirigirana od britanske diplomacije i tajne službe, računajući na antiosovinsko raspoloženje naroda, grupa prozapadno orijentiranih jugoslavenskih oficira 27. marta 1941. izvršila je puč u Beogradu i na vlast dovela generala Dušana Simovića. Time su ostvareni naponi Britanaca da uvlačenjem Jugoslavije u rat na svojoj strani prošire sukob na Balkanu i tako barem privremeno olakšaju svoj položaj u Grčkoj, gdje su se nalazile i njihove trupe. Osim toga, jugoslavenska trgovačka mornarica koja se zatekla u raznim lukama i morima svijeta, od tada stavit će se najvećim dijelom u službu Britanije. (Kasnije, tokom rata, veći dio jugoslavenskih brodova u službi saveznika stradat će od osovinskih podmornica i krstarica.) Puč u Beogradu i njegove posljedice u stvari će biti više od koristi britanskom potencijalnom savezniku — Sovjetskom Savezu — nego što će biti od koristi Grčkoj i Britaniji u skoroj njemačkoj intervenciji u Grčkoj.

U tako izmijenjenoj situaciji Jugoslavija počinje aktivno utjecati na ratne događaje u Evropi i na Sredozemlju. Za cijelo vrijeme rata borba naroda Jugoslavije, kao što će se vidjeti, bit će naizmjenično korisna čas sovjetskom savezniku na istoku, čas saveznicima na Sredozemlju ili istovremeno objema stranama. Doprinos naroda Jugoslavije savezničkoj borbi ne treba shvatiti kao rješavajući faktor, nego ga cijeliti u svakom konkretnom slučaju u odgovarajućem historijskom značenju, nekad manjem a nekad izrazito velikom.

Državni udar 27. marta 1941. godine istog dana izazvao je reakciju u Berlinu. Na konferenciji u Vrhovnoj komandi oružanih snaga, kojoj su prisustvovali i članovi glavne komande kopnene vojske, Hitler je

¹ V. Kljaković: »Fenomen njemačke politike prema Balkanu 1940—1941. godine« u knjizi »Simpozij drugi svjetski rat i mir među narodima«, izdanje JAZU, Zagreb 1972.

donio odluku da se, uz Grčku, napadne i Jugoslavija. Budući da su se u tom slučaju nepredviđeno morale angažirati nove krupne snage kopnene vojske i avijacije, odlučeno je da se na jugoslavensku sjevernu granicu uputi 2. armija koja će odatle napasti Jugoslaviju, dok će se snage 12. armije koja je iz Bugarske trebala napasti Grčku, podijeliti na dva dijela: jedan će napasti Grčku, a drugi Jugoslaviju.

Posljedica je da se napad na Sovjetski Savez morao odgoditi. Hitler na konferenciji saopćava prisutnima: »U vezi s tim početak pothvata ‚Barbarossa‘ (napad na Sovjetski Savez — primj. V. K.) mora se odložiti za četiri tjedna.«² Ovaj rok je prekoračen za još jedan tjedan zbog odlaganja napada na Jugoslaviju i Grčku za toliko vremena. Kako kaže zapisničar ratnog dnevnika Vrhovne komande oružane sile general Greiner, napad na Sovjetski Savez trebalo je da uslijedi sredinom maja 1941. godine. Odlaganje napada do 22. juna došlo je kao posljedica odluke da se napadne Jugoslavija. »I pri najpovoljnijim okolnostima, kaže Greiner, bilo je potrebno odgoditi pothvat ‚Barbarossa‘ za oko pet tjedana, dakle do druge polovine juna...«³

To, međutim, nije bila jedina za Nijemce nepovoljna posljedica napada na Jugoslaviju. Njemačka 2. armija koja je u aprilskom ratu prodirala sa sjevera, iz Austrije i dijela Mađarske u Jugoslaviju, bila je predviđena kao glavna rezerva grupe armija *Sredina* za napad na Sovjetski Savez. Ona je trebala da nadire na pravcu Moskve i da se angažira u brzom slamanju otpora Crvene armije. Uslijed upotrebe u pohodu na Jugoslaviju, nije bila u mogućnosti da na vrijeme zauzme svoj raspored na istoku: umjesto da tada krene ka Varšavi, upućena je na sjevernu granicu Jugoslavije.⁴ Sastavljena od pješadijskih divizija, 2. armija zaista nije mogla na vrijeme stići na sovjetski front. Kada je napad na Sovjetski Savez počeo, ona je još marširala kroz Poljsku, 3. jula prešla je sovjetsku granicu, a tek sredinom jula stigla u sastav fronta prema Moskvi, smanjenih sposobnosti za akciju uslijed dugih transporta i usiljenih marševa.⁵ Dakako, značaju odlaganja datuma njemačkog napada na Sovjetski Savez i zakašnjenju uključivanja 2. armije u operacije treba dati pravu mjeru u okvirima svjetskih zbivanja. Mada se ne može ovo smatrati presudnim na tok i ishod drugog svjetskog rata, ove nepredviđene okolnosti doprinijele su slabljenju općeg napora nacističke Njemačke u prvoj etapi pohoda na Istok.

Sve do jula 1941. godine činilo se da je slučaj s Jugoslavijom okončan za okupacione sile. Tada je podjela Jugoslavije među njenim osovinskim susjedima i stvaranje satelitskih tvorevina bila svršena stvar.

² Fotokopija zapisnika sastanka od 27. marta 1941. u Arhivi Vojnoistorijskog instituta (dalje: AVII), njemački fond, reg. br. 3/1, k. 1.

³ Helmuth Greiner: »Die oberste Wehrmachtführung 1939—1943«, Wiesbaden 1951, S. 382.

⁴ Ibidem, S. 382.

⁵ »Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht« (dalje: KTB OKW), Bd. I, Frankfurt am Main, 1965, S. 506—527.

S Balkana su protjerane britanske snage i cijela jugoistočna Evropa bila je pod kontrolom ili okupacijom Njemačke i Italije. Činilo se da i okupatori, posebno Nijemci i Talijani, mogu bez posljedica pristupiti evakuaciji gotovo svih svojih snaga iz jugoslavenskih krajeva za potrebe drugih frontova.

Međutim, nastupili su novi momenti koji će do kraja rata biti izvor mnogih nevolja za okupatora, a za saveznike Istoka i Zapada pomoć odgovarajućeg značenja. Pod vodstvom KPJ narodi Jugoslavije povelili su oružanu borbu protiv okupatora i kvislinga. Više od dvije godine borili su se uspješno, bez ičije pomoći sa strane, a gotovo četiri godine narodnooslobodilačkog rata, boreći se za svoju slobodu, pomagali su ujedno i napore saveznika, da bi zajedno s njima konačno pobijedili.

Komunistička partija Jugoslavije je već od aprilskog napada Osovine na Jugoslaviju intenzivno pripremala ustanak, u duhu svoje ranije zacrtane politike da se protiv fašizma i porobljivača treba boriti svim sredstvima. Kada je nacistička Njemačka 22. juna 1941. godine napala Sovjetski Savez, pripreme KPJ za ustanak i oružanu borbu daleko su odmakle. Toga je dana Kominternu iz Moskve uputila depešu CK KPJ, u kojoj traži da KPJ pomogne borbu naroda Sovjetskog Saveza protiv zavojevača: »... Narodima Jugoslavije pružena je mogućnost da razviju svestranu oslobodilačku borbu protiv njemačkih podjarmljivača. Neophodno je potrebno poduzeti sve mjere da bi se poduprla i olakšala pravedna borba sovjetskog naroda...«⁶

Tito je ubrzo javio Kominterni: »... U čitavoj zemlji organiziraju se borbene grupe na čelu s vojno-revolucionarnim komitetima pod rukovodstvom Partije... Mi pripremamo narodni ustanak protiv okupatora, jer kod naroda [je] velika spremnost za borbu...«⁷

Pripreme KPJ za ustanak u Jugoslaviji, bile su već u podmakloj fazi kad je nacistička Njemačka napala Sovjetski Savez, tako da je taj napad došao u najpovoljnijem trenutku za pokretanje ustanka: tada su se Nijemci svim snagama angažirali u pohodu na Sovjetski Savez, a Talijani spremali da im pomognu upućivanjem velike armije na sovjetski front. Poziv Kominterne KPJ da aktivnom borbom protiv okupatora naše zemlje pruži pomoć Sovjetskom Savezu, daje novi sadržaj priprema za ustanak: vršeći dužnost prema svojoj zemlji u velikom zadatku borbe za njeno oslobođenje, KPJ je osjećala i svoju internacionalističku obavezu da u isto vrijeme tom borbom pomogne Sovjetskom Savezu, prvoj zemlji socijalizma.

U prvoj godini oslobodilačkog rata, borba naroda Jugoslavije najviše će doprinijeti Sovjetskom Savezu. Ta pomoć pada u najteže vrijeme rata sovjetskih naroda protiv okupatora, kada su armije napađača prodirale duboko u njihovu zemlju.

⁶ Depeša Kominterne od 22. juna 1941. upućena CK KPJ. V. Dedijer: »Josip Broz Tito. Prilozi za biografiju«, izd. lat. Beograd 1959, str. 274—5.

⁷ Arhiva CK SKJ, bez broja.

Ustanak u Jugoslaviji posebno je pogodio njemačkog i talijanskog okupatora i imao vidnog utjecaja na njihove planove. Druge dvije osovinske sile — Horthyjeva Mađarska i Borisova Bugarska — okupirale su relativno manje dijelove Jugoslavije i bile u povoljnijoj situaciji. Imale su slobodne znatne snage još neupotrebljene na drugim frontovima: Mađari su držali dio snaga u oduzetim dijelovima Jugoslavije i Rumunjske (Transilvanija) i tek kasnije će se uključiti u rat protiv Sovjetskog Saveza, a bugarska vojska imala je zadatak da drži pod okupacijom dijelove Jugoslavije i Grčke i čuva granicu prema Turskoj. Nezavisno od raspoloženja bugarskog naroda prema ruskom narodu, ti okupacioni zadaci bugarske vojske bili su važan faktor u odlučivanju da li će se eventualno Borisova Bugarska uključiti ili ne u aktivnu borbu protiv Sovjetskog Saveza.

Talijani i Nijemci su se našli u nepovoljnom položaju. U vremenu između završetka pohoda na Jugoslaviju u aprilu do ustanka u julu, Talijani su formirali jedan armijski korpus od tri divizije, koji su poslali na sovjetski front, kao prethodnicu jedne velike armije koja bi svojom brojnošću prezentirala veličinu fašističke Italije. Takvu armiju bi formirali od glavnine talijanskih armija koje su učestvovala u aprilskom napadu na Jugoslaviju (2. i 9. armija).

Julski ustanak 1941. godine zatekao je talijanske ešalone na povratku s Balkana za Italiju. Oni koji su bili ukrčani u brodove, skrenuli su u jugoslavenske luke zbog ustanka u Crnoj Gori, a kopnom je upućeno više divizija da koncentrično napadnu ustanike. Ustanak u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Sloveniji potpuno je blokirao evakuaciju talijanskih trupa s njihova okupacionog područja. Već u septembru mjesecu trupe talijanske 2. i 9. armije nisu bile dovoljne da odole razbuktalom ustanku u Jugoslaviji, pa su početkom oktobra iz Italije upućena prva velika pojačanja u Jugoslaviju, a Talijani su morali proširiti područje okupacije u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini. Dovlačenje novih trupa u Jugoslaviju nastavilo se i u decembru, a ni tada nije završilo. Sve to je usporilo formiranje talijanske armije za Istočni front.⁸ Krajem 1941. godine u Jugoslaviji je bilo osamnaest i po talijanskih divizija. U isto vrijeme u Africi su imali osam, a na Istočnom frontu tri divizije. Mada Jugoslavija nije bila talijansko najvažnije ratište, ona je već tada, očigledno, za njih bila najveće. Taj razmjer će se u martu 1942. godine još više povećati kada Talijani u Jugoslaviju prebace nove divizije; njih će tada u Jugoslaviji biti dvadeset i tri, dakle gotovo tri puta više nego u Africi, odnosno više nego dvostruko talijanskih i njemačkih zajedno na afričkom ratištu.⁹ U to vrijeme nigdje nije bilo toliko talijanskih vojnika izvan Italije koliko ih je bilo u Jugoslaviji.

⁸ V. Kljaković: »Oslobodilački rat naroda Jugoslavije i učešće Talijana u ratu protiv Sovjetskog Saveza«, Jugoslovenski historijski časopis 4/1964, str. 78 i 81.

⁹ Isto, str. 81—82 i 84.

Nakon upornih njemačkih traženja i Mussolinijevog inzistiranja da Talijani formiraju armiju i upute je na front u Sovjetski Savez, ona je, od jedinica povučениh odasvud, uz znatno zakašnjenje i velike napore, napokon formirana sredinom 1942. godine. Ali, u njenom sastavu nije bilo ni jedne divizije, ni jednog puka koji bi bili povučени iz Jugoslavije. Oslobodilački rat u Jugoslaviji u snažnom usponu, onemogućio je da se odatle odvoje bilo kakve snage za potrebe fronta u Sovjetskom Savezu.

Time se nisu iscrple teškoće Talijana uzrokovane ratom u Jugoslaviji. Kada je trebalo transportirati novu armiju na front u Sovjetskom Savezu, najkraći put iz Italije vodio je preko Jugoslavije. Na traženje talijanske vrhovne komande da izvrše odgovarajuće mjere sigurnosti za Transporte vojske kroz Jugoslaviju, visoki komandanti talijanskih okupacionih snaga upozoravali su na opasnost kojoj bi se trupe i oprema u transportiranju jugoslavenskim prugama izložile od napada jugoslavenskih jedinica. Iz tih razloga glavnina talijanske armije transportirana je obilaznim putem, preko Brenera kroz Austriju i Čehoslovačku dalje, što je uvećalo ionako veliko zakašnjenje talijanske armije da se uključi u operacije u Sovjetskom Savezu.

Sve te teškoće Talijana rezultat su intenzivne akcije Centralnog komiteta KPJ, koji je već u dvanaestojulskom proglašenju 1941. godine, u pozivu na oružanu borbu, istakao da će ta borba jugoslavenskih naroda istovremeno doprinijeti i borbi Sovjetskog Saveza protiv osvajača: »Uništavajte sve — sve što koristi fašističkim osvajačima. Ne dozvolite da naše željeznice prevoze ratni materijal i druga sredstva koja služe fašističkim hordama u njihovoj borbi protiv Sovjetskog Saveza. Stvorimo od naše zemlje opsjednutu tvrđavu za fašističke osvajače...« Ovom pozivu su se odazvali svi centralni i pokrajinski komiteti KPJ — Slovenije, Hrvatske, Srbije, Crne Gore, itd. — i pozvali narod da borbom i sabotажom spriječi upućivanje fašističkih trupa, ratnog materijala, opreme i hrane s jugoslavenskog teritorija ili preko njega na front u Sovjetski Savez.

Tako se u praksi i postupalo. Kada su prvi transporti talijanske armije krenuli na istok preko Slovenije, Glavni štab NOPO Slovenije naredio je svojim jedinicama: »Osnovni zadatak saveznika Crvene armije Sovjetskog Saveza u pozadini neprijatelja, a prema tome i slovenskih partizana, jeste izvršavanje takvih borbenih zadataka koji neposredno koriste Crvenoj armiji: sprečavanje dovoženja vojske i materijala fašističkih imperijalista na ruski front, uništavanje vojske i materijala koji predstavljaju imperijalističke rezerve za njihov Istočni front. Iz toga proizlazi gore spomenuti osnovni strateški zadatak [rušenje tršćanske pruge] i naši osnovni taktički zadaci su rušenje pruga, napadi na Transporte, uništavanje neprijateljeve žive sile...«¹⁰

¹⁰ »Zbornik dokumenata i podataka...«, izd. VII, tom IV, knj. 3, str. 93.

Ni Nijemci nisu bili pošteđeni prvih negativnih posljedica ustanka u Jugoslaviji. Poslije aprilskog rata 1941. godine oni su brzo izvukli sve operativne trupe iz Jugoslavije. Ostavili su samo manje posadne snage, uglavnom u Srbiji. U ustanku su te jedinice pretrpjele osjetne gubitke i nisu bile u stanju svladati nastale opasnosti. U isto vrijeme kada su Talijani prebacivali u Jugoslaviju prva pojačanja za borbu protiv ustanika, Nijemci su pristupili istim mjerama, ali racionalnije. U septembru su iz Francuske uputili na front u Sovjetski Savez jednu diviziju punog sastava (20.000 vojnika), s tim da prethodno skrene u Jugoslaviju i pomogne operacijama za gušenje ustanka u njemačkom okupacionom području, nakon čega će produžiti na sovjetski front; dotle je jedna divizija, iste jačine, sa sovjetskog fronta privremeno upućena u Jugoslaviju, a iz Grčke jedan ojačani puk.

Kriza na sovjetsko-njemačkom frontu u zimu 1941/1942. godine tražila je hitno upućivanje njemačkih divizija iz Jugoslavije na taj front, i još jednu uz to. Tome su se usprotivile neke visoke njemačke vojne osobe iz okupacionog aparata, pa je odgođeno povlačenje jedne njemačke divizije za mjesec dana, a povlačenje druge je opozvano zbog rastuće opasnosti po položaj okupacionih snaga u Jugoslaviji. Računalo se i na mogućnost da Talijani okupiraju cijelu NDH, da bi Nijemci mogli iz nje i drugih jugoslavenskih krajeva povući sve jedinice na Istok. Ali, od toga se odustalo. O tome je talijanski ministar vanjskih poslova, grof Ciano, zapisao u svoj dnevnik 28. decembra 1941.: »Nijemci su odstupili po hrvatskom pitanju: više ne povlače svoje trupe, nego traže vojnu suradnju s nama...«¹¹

Vezivanje tih njemačkih snaga u Jugoslaviji, naravno, nije moglo bitno utjecati na promjene položaja na sovjetsko-njemačkom frontu. Ali, ako se ima u vidu da su u to vrijeme naglo rasle potrebe njemačke vrhovne komande za novim trupama u borbi protiv Sovjetskog Saveza, onda je ovo zadržavanje Nijemaca na određen način doprinijelo stvaranju teškoća Nijemcima da konsolidiraju front na Istoku. Načelnik njemačke vrhovne komande, feldmaršal Keitel, u jednoj poruci talijanskoj vrhovnoj komandi od 4. februara 1942. godine piše: »Njemačka pri sadašnjoj napregnutosti svojih snaga na Istočnom frontu može na Balkanu vezati samo ograničena sredstva...«¹² To su bile samo početne teškoće okupatora u Jugoslaviji, koje će se kasnije znatno uvećati. Jačanje borbe naroda Jugoslavije za vlastitu slobodu, bit će ujedno povećanje doprinosa naše zemlje savezničkoj koaliciji.

Neuspjeh i Talijana i Nijemaca da u operacijama protiv partizana postignu odlučujuće rješenje, izazvao je različite procjene narednih zadataka tih dviju vodećih okupacionih sila: komandant talijanske 2.

¹¹ Galeazzo Ciano: »Diario« vol. II, Milano 1950, p. 105. »Dnevnik grofa Ciana«, Zagreb 1948, str. 293.

¹² V. Kljaković: »Osovina Rim — Berlin i ustanak u Jugoslaviji 1941. godine«, zbornik radova SANU »Ustanak u Jugoslaviji 1941. godine i Evropa«, Beograd 1973, str. 553.

armije, general Mario Roatta, potkraj januara 1942. godine procijenio je da je najbolje povući talijansku armiju u prostor između Dinare i mora.¹³ Nijemci nisu mislili tako. Ostali su pri tome da se borba protiv Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije ne samo produži nego i pojača, sve do pobjede, čime bi oslobodili svoje snage u Jugoslaviji za potrebe u prvom redu sovjetsko-njemačkog fronta. Talijanska vrhovna komanda pridružila se tom mišljenju.

Nijemci su nastojali to ostvariti bilo kakvim snagama, samo ne novim upućivanjem njemačkih trupa u Jugoslaviju. Zato su početkom 1942. godine počeli formirati SS diviziju »Prinz Eugen«, najvećim dijelom od jugoslavenskih volksdeutschera, koja je trebala da bude osnovna udarna snaga u borbi protiv partizana. Zatim su išli dalje i formirali domobranske jedinice, i tzv. legionarske divizije od hrvatskog i muslimanskog ljudstva, koje su trebale biti pod komandom njemačkih oficira za borbu protiv partizana.¹⁴

U prvoj polovici 1942. godine u Jugoslaviji je formirana SS divizija »Prinz Eugen« velike udarne snage (21.000 vojnika). To je jedina operativna formacija njemačkih volksdeutschera u Evropi koja nije upućena na sovjetski front, za razliku od formacija volksdeutschera iz Elzasa, Lorainea, Luxemburga, Sudeta itd., nego je ostala u zemlji iz koje je potekla da se u njoj bori. U toku te godine, dok je prva od tri legionarske divizije bila na obuci u Austriji, Nijemci su već računali da nju, a kasnije i druge dvije, upute na sovjetski front. Hitlerovo objašnjenje Paveliću bilo je jasno: »Borba Njemačke na Istoku ne vodi se samo i jedino zbog njenih interesa, nego posredno i za cijelu Evropu. Stoga želim da uključim u taj front koliko je moguće više snaga savezničkih evropskih naroda.«¹⁵ I Mussolini je sa svog stajališta i potrebe mislio slično. Na konferenciji u Gorici 31. jula s najvišim rukovodiocima talijanske vojske i glavnim komandantima okupacionih snaga u Jugoslaviji, kazao je: »Ne možemo držati toliko divizija na Balkanu... Sada Balkan predstavlja za nas trošenje i bilo bi potrebno smanjiti ovaj raspored...«¹⁶

Tako se mislilo i u talijanskim visokim komandama. U štabu okupacione 2. armije isticana je potreba da se razmišlja kako otkloniti opasnost koja od Saveznika prijete samoj Italiji. Zbog toga se smatralo, 2. armija mora drastično smanjiti svoj okupacioni prostor u Jugoslaviji, da bi mogla odatle u Italiju poslati veće snage za organizaciju njene obrane. »... Moramo biti spremni — piše general Zanussi — da najveći mogući broj jedinica prebacimo s balkanskog na nacionalni sektor...« Te snage, kaže, »možemo dobiti samo povlačeći ih

¹³ Isto, str. 552—3.

¹⁴ Franz Schraml: »Kriegsschauplatz Kroatien«, Neckargemünd 1962, S. 23—27.

¹⁵ Andreas Hillgruber: »Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler«, Bd 2, Frankfurt am Main 1968, 5.

¹⁶ »Zbornik dokumenata i podataka...« t. VI, knj. 3. str. 592.

s teritorija, koje . . . više ne vrijedi držati pod okupacijom.«¹⁷ Ali, po istom priznanju, »skoro 300.000 vojnika . . . od julijske do crnogorske granice vodilo je jednu od najtežih bitaka u toku čitavog rata.«¹⁸

U drugoj polovini 1942. godine i Nijemci i Talijani tražili su rješenje kako da zadovolje rastuće nove i nesmanjene stare potrebe. Nijemci se odlučuju na nov napor u Jugoslaviji: spomenute legionarske divizije koje je Hitler namjeravao poslati na sovjetski front, nakon obuke upućuje u Jugoslaviju.¹⁹ Talijani su od Mussolinijevih zahtjeva za rasterećenje na Balkanu i Roattinih uvjetnih ponuda da vrati iz Jugoslavije u Italiju šest-sedam divizija ako se armija povuče na obalu, imali malo rezultata. Iz Slovenije vratila se samo jedna divizija, a druga, obećana u oktobru, borila se još tri mjeseca u Jugoslaviji, da bi se tek tada povukla. I to usklađeno s dolaskom novih njemačkih trupa u Jugoslaviju.

U 1942. godini borba naroda Jugoslavije dobija odgovarajuće značenje i za britanskog saveznika na Sredozemlju. U prvo vrijeme su razaranja glavnih pruga i uništavanje transporta na njima od jedinica Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije (NOV i POJ) bili od koristi naporima Britanaca na moru i u Sjevernoj Africi u borbi protiv talijanske flote i njemačko-talijanske armije. I kod Nijemaca i kod Talijana postojala je gotovo neprekidna kriza u nafti. Nijemci su svoju oskudicu rješavali nabavkom nafte iz Rumunjske i sintetičkom produkcijom; Talijani samo uvozom nafte iz Rumunjske.

Sva količina nafte za Talijane transportirana je glavnim prugama kroz Jugoslaviju: Beograd — (Osijek — Vinkovci) — Zagreb — Ljubljana — Trst i Beograd — (Osijek — Vinkovci) — Zagreb — Rijeka — Trst (dok je ova druga funkcionirala od Zagreba do Rijeke), koje su Talijani nazivali »petrolejskim prugama.« Već u novembru 1941. kriza u opskrbi talijanske mornarice naftom bila je zabrinjavajuća. Toga mjeseca trebalo je iz Rumunjske u Italiju uvesti 27.000 tona nafte. Ta potreba je kasnije uvećana, ali se kriza nije smanjila. Nijemci konstatiraju da »Talijani nisu u stanju da situaciju [na Sredozemnom moru — primj. V.K.] u većoj mjeri poprave zbog pomanjkanja nafte . . .«²⁰

Teškoće Talijana uvećala su razaranja tih pruga i uništavanje transporta na njima od strane jedinica NOV i POJ, posebno njihovih diverzantskih formacija. Dok je na pruzi Beograd — Zagreb — Rijeka u 1941. godini uništeno samo 5 lokomotiva i 40 vagona, u 1942. godini

¹⁷ Giacomo Zanussi: »Guerra e catastrofe d'Italia«, vol. I, Roma 1945, p. 256.

¹⁸ Ibidem, p. 225.

¹⁹ V. Kljaković: »Pripreme neprijatelja za četvrtu ofanzivu gledane po stranim izvorima i neprijateljskim dokumentima«, Vojnoistorijski glasnik 2/1951, str. 68.

²⁰ Izvještaj komandanta njemačke Ratne mornarice Hitleru 13. novembra 1941. »Führer conferences on naval affairs 1939—1945«, Brasey's Naval Annual 1948, London — New York, pp 240 i 242.

samo na pruži Beograd — Zagreb uništeno je 36 lokomotiva i 228 vagona.²¹ Te magistralne pruge bile su izložene učestalim rušenjima i napadima na saobraćaj ili su bile ugrožavane. Zbog toga su zastoji na prugama bili veliki i otežavali su opskrbu i onda kada bi vozne kompozicije izbjegle uništenje. Nekoliko dokumenata o tome pokazuje značenje diverzija vršenih na tim prugama.

U maju 1942. Nijemci su upozorili Talijane »da pruga Karlovac — Ogulin — Rijeka, pošto je ugrožena od pobunjenika, nije sigurna i prema tome nije upotrebljiva za vozove s pogonskim gorivom iz Vukovara, Osijeka i Beograda koji se upućuju talijanskoj privredi. Zbog toga se pojavio u oblasti Transportne komandanture Zagreb zastoj od 11 vozova. Osim toga zastalo je na pruži Zdenčina—Karlovac 7 vozova koji se ne mogu dalje otpremiti...«²² Talijansko ministarstvo saobraćaja upozoravalo je Generalštab kopnene vojske 25. juna na potrebu da pojača sigurnost vozova, »pošto je potrebno da se na siguran način zaštite transporti petrolejskih proizvoda koji se upućuju za Italiju preko Ljubljane — Postojne i preko Karlovca — Rijeke, od napada dobro opremljenih naoružanih bandi...«²³ Na to je upozorio komandu 2. armije i načelnik Vrhovne komande, general Ugo Cavallero. Transporti nafte su ometani i uništavani u vrijeme kada je njemačko-talijanska oklopna armija u Africi prodirala k istočnoj granici Libije, a napadi su njemačke i talijanske avijacije na Maltu bili izuzetno jaki.

Jedinice NOV i POJ su i kasnije napadale na glavne pruge u Jugoslaviji. U Rimu su ti napadi ocijenjeni kao krajnje opasni. Zato su iz Vrhovne komande uslijedila nova upozorenja 2. armiji. U depeši od 19. augusta traže se garancije da se neće ponoviti slučaj »napada na voz sa cisternama na dan 15. i na drugi na dan 18. [augusta] duž pruge Zagreb — Karlovac« jer je to od »životne važnosti za talijansku privredu...« Mjesec dana kasnije general Cavallero naređuje mjere za posebnu zaštitu »zbog životne važnosti spomenute pruge za transporte pogonskog goriva...«²⁴ Diverzije na glavnim prugama u Jugoslaviji doprinijele su otežavanju situacije s naftom kod Talijana u vrijeme kada su naprezanja njihove flote i armije u Africi bila najveća, da bi postigli rješenja na Sredozemlju koja neće nikada ostvariti.

Posljedice razaranja pruga osjetili su i Nijemci. Razaranja su poremetila opskrbu njihove armije u Grčkoj. Takvo stanje, očigledno, nije ohrabrialo prve pokušaje da se njemačko-talijanska armija pred El Alameinom opskrbljuje transportnim avionima iz Grčke preko Krete. Problem saobraćaja kroz Jugoslaviju ozbiljno je shvaćen u njemačkoj vrhovnoj komandi. Na sastanku s generalom Cavallerom i ministrom Cianom u Hitlerovom glavnom stanu 19. decembra 1942.

²¹ »Diverzantske jedinice i njihove akcije u NOR« Enciklopedija Jugoslavije, sv. 3.

²² Arhiva VII, talijanski fond, k. 10 B/29.

²³ Isto.

²⁴ Arhiva VII, talijanski fond, neregistrirano.

feldmaršal Keitel odlučno je zahtijevao: »... Željezničke veze u Hrvatskoj [misli na NDH] moraju funkcionirati...«²⁵ (U tu svrhu u Jugoslaviju su poslali jednu diviziju za osiguranje pruge Beograd — Zagreb, ali ni ona neće spriječiti njena razaranja i uništavanja transporta.)

Diverzije su bile jedan od načina borbe u Jugoslaviji protiv okupatora i snaga u njegovoj službi. Međutim, glavna aktivnost Narodno-oslobodilačke vojske bila je u napadima na jedinice, posade, garnizone, vojna postrojenja i sve što služi neprijatelju. Vrhovni štab je radio stalno na jačanju Narodnooslobodilačke vojske i razvijanju narodne vlasti. To je dovelo do neprekidnog širenja oružane borbe i do porasta njenog intenziteta. Politički uspjesi bili su stalan pratilac tog procesa. Rezultati oslobodilačkog rata bili su sve vidniji i za neprijatelja toliko neugodniji.

U jesen 1942. godine u zapadnoj Bosni i susjednim dijelovima Hrvatske oslobođen je teritorij velik približno kao Holandija (ne računajući druge slobodne teritorije po Jugoslaviji) a partizanske jedinice reorganizirane u prve divizije i korpuse. U novim okolnostima rata na Sredozemlju (bitka kod El Alameina i iskrcavanje angloameričkih snaga u novembru u sjeverozapadnu Afriku) to je bila ozbiljna prijetnja Nijemcima i Talijanima za stabilnost njihova okupacionog sistema i održavanje kvislinške NDH. Stoga su Nijemci odlučili da početkom 1943. godine ujedinjenim snagama i uz pomoć domaćih suradnika, povedu ofenzivu velikih razmjera, unište glavne snage Narodnooslobodilačke vojske, a njihov teritorij zaposjednu.

U međuvremenu, potkraj oktobra i početkom novembra u Egiptu kod El Alameina, odigrala se bitka koja je riješila sudbinu Sjeverne Afrike. Njemačko-talijanska oklopna armija imala je pred El Alameinom samo 87.000 vojnika, nasuprot 165.000 vojnika iz raznih krajeva Britanske imperije.²⁶ U vrijeme kada se vodila bitka kod El Alameina, u Jugoslaviji je bilo 220.000 samo talijanskih vojnika. Saveznička javnost i narodi osovinskih zemalja nisu znali te činjenice. I jedna i druga strana šutnjom su prikrivale stvarnost u Jugoslaviji. Međutim, talijanski generali, koji su bili na čelu okupacionih snaga, nisu se ustručavali kazati istinu. Vojni guverner Crne Gore, general A. Pirzio Biroli, u apelu upućenom u aprilu 1942. godine vojnicima koji se bore »na ovom grubom i teškom balkanskom frontu« priznaje: »Rat koji ovdje vodite nije odijeljen od onog velikog rata koji bukti

²⁵ Heinz Holldack: »Was wirklich geschah«, München 1939, S. 451.

²⁶ »Drugi svetski rat«, knj. 3. izd. VII, Beograd 1964, str. 150 i 152. U raznim radovima koji govore o bici kod El Alameina navodi se različit broj njemačkih i talijanskih vojnika koji su učestvovali u bici: od 87.000 do 108.000. Ova razlika uglavnom proizlazi iz općeg brojnog stanja Oklopne armije i stvarnog broja učesnika u bici. Iz istih razloga navode se i različite cifre za britanske snage: od 165.000 do 220.000 vojnika. U svakom slučaju razmjer bilo koje varijante ne umanjuje odnos prema broju talijanskih okupacionih snaga u Jugoslaviji.

u cijelom svijetu . . . Ako iz političkih razloga novine ne mogu za sada da govore o ovom našem frontu, uvjeravam vas da vas iz Rima prate izbliza, sa najživljim i najvatrenijim interesom. Vaše su žrtve poznate: jednog će dana pasti koprena i svi će doznati i razumjeti važnost i dalekosežnost bitke koju vi vodite . . . »²⁷

Komandant talijanske 2. armije, general M. Roatta, u jednoj okružnici potkraj godine piše: »Armija je u punom ratu. Ona se ne bori protiv lokalnih i nezavisnih bandi, nego protiv jednog protivnika koji namjerava da stvori 'jedinstveni front' . . . Rat koji se vodi na Balkanu je isti kao onaj koji se vodi u Rusiji, u Sjevernoj Africi itd . . . »²⁸

U zimi 1942/1943. godine na ratištima Evrope i Sredozemlja odvijali su se događaji koji su označili prekretnicu drugog svjetskog rata. Na Istočnom frontu opkoljena njemačka 6. armija uništena je početkom februara 1943. i Crvena armija nastavila je ofenzivu na zapad. Dok su se u Sjevernoj Africi ostaci njemačko-talijanske armije povlačili kroz Libiju ka Tunisu, 8. novembra 1942. u Maroko i Alžir iskrcale su se angloameričke trupe. Nakon više mjesečnih borbi, sredinom maja 1943. u Tunisu je kapitulirala njemačko-talijanska armija, čime je Sjeverna Afrika konačno oslobođena.

U okolnostima tih događaja situacija u Jugoslaviji dobija na značenju za obje ratujuće strane. Britanci ispituju položaj u Jugoslaviji i moguće koristi od njega za svoje operacije i namjere na Sredozemlju. U memorandumu predsjednika britanske vlade Winstona Churchilla američkom načelniku generalštaba, generalu Georgeu Marshallu, od 3. decembra 1942, pored ostalog stoji: »Jugoslavenski otpor se nastavlja i sile Osovine ne mogu očekivati nikakvo olakšanje u bilo kojem dijelu Balkanskog poluotoka. Naprotiv, one će morati da šalju pojačanja . . . »²⁹

Na drugoj strani, nakon savezničkog iskrcavanja u Sjevernu Afriku, Hitler je došao do zaključka da je Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije, sa svim što je do tada postigla, opasnost za vitalne pozicije njemačke i talijanske okupacione sile na Balkanu, kako u pogledu njihove stabilnosti, tako i u pogledu mogućnosti da Saveznici iskoriste njeno postojanje i odluče se da slijedeći udar izvedu na Balkan. Dogovoreno je da u januaru 1943. godine udružene njemačke, talijanske i kvislinške snage, i snage drugih suradnika okupatora, povedu do tada najveću ofenzivu protiv Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. U operacijama četvrte neprijateljske ofenzive, u periodu januar — mart 1943, angažirano je 92.000 njemačkih i talijanskih vojnika (od toga nešto kvislinga). U protuofenzivu Narodnooslobodilačke vojske na Neretvi, u februaru i martu, uključilo se još 16.000 njemačkih

²⁷ »Zbornik dokumenata i podataka . . .« t. III, knj. 4, izd. VII, str. 492—99.

²⁸ Cirkular 3c od 1. decembra 1942. »Zbornik dokumenata i podataka . . .«, t. XII, knj. 2, izd. VII, str. 864.

²⁹ Winston Churchill: »The Second World War«, vol. IV, p. 589; Winston Čerčil: »Drugi svetski rat«, knj. IV, Beograd, str. 611.

i talijanskih vojnika, ne računajući 15—20.000 četnika u istočnoj Hercegovini.³⁰

Taj ukupni broj njemačkih i talijanskih vojnika angažiranih u četvrtoj ofenzivi, veći je za 21.000 vojnika od broja njemačko-talijanske armije u bici kod El Alameina. Razlika će biti još veća u narednoj njemačko-talijanskoj, petoj ofenzivi, protiv grupe divizija Narodno-oslobodilačke vojske. Tada će u njoj biti angažirano 79.558 njemačkih vojnika (uključujući i dva malobrojna bugarska puka) i 43.000 talijanskih vojnika, što je ukupno za 35.000 osovinskih vojnika više nego u spomenutoj bici kod El Alameina.³¹ Ovdje se mora dodati da broj njemačkih i talijanskih vojnika koji su učestvovali u četvrtoj i petoj ofenzivi nije sve što su njihove armije imale u Jugoslaviji. Tako su — kako je spomenuto — talijanska 2. i dio 9. armije u Jugoslaviji imale 220.000 vojnika, dok su Nijemci samo u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini u vrijeme četvrte ofenzive imali 75.000 vojnika, a u vrijeme pete ofenzive 107.500 vojnika. Ostale su još njemačke snage u Srbiji i Sloveniji. Mađarske, bugarske i kvislinške snage i formacije drugih suradnike okupatora, kao što se vidi, ovdje nisu uračunate. Zanimljivo je da Churchill, koji je inače bio izvrsno obaviješten o talijanskim i njemačkim snagama na Balkanu, u pismu upućenom Staljinu 19. jula 1943. navodi da se »na Balkanu u sadašnjem trenutku nalaze trideset i dvije talijanske divizije«, što je odgovaralo istini.

Ovi brojevi ne pokazuju samo odnose snaga u Jugoslaviji u tom vremenu i njihovo upoređenje s drugim izvan Jugoslavije. Uslijed velikih gubitaka na frontovima naročito u Sovjetskom Savezu, u januaru 1943. godine u Njemačkoj je proglašena »totalna mobilizacija«. Svaki njemački vojnik, kao nikada do tada, bio je potreban da bi se prevladale nastale krize na frontovima. Ako se to ima u vidu, onda je razumljivo šta je za Nijemce značilo da u Jugoslaviji protiv Narodnooslobodilačke vojske vežu onoliki broj vojnika. A, što je značajnije, to je bio tek manji dio snaga koje će zbog naraslih potreba i opasnosti uskoro poslati u Jugoslaviju. Koristi od toga osjetit će zapadni saveznici u mjeri koja će, kako će se vidjeti, znatno preći njihovo očekivanje.

Iskrcavanje angloameričkih armija na Siciliju u julu 1943. godine, potvrdilo je Hitlerovo naslućivanje da Italija neće dugo izdržati. Polazeći od te činjenice, na vrijeme se u njemačkoj Vrhovnoj komandi ispitivalo kakve preventivne mjere treba poduzeti da bi se ublažile posljedice očekivanog sloma Italije. »U ovoj situaciji — piše načelnik

³⁰ Precizno o broju neprijateljevih snaga u četvrtoj ofanzivi za Nijemce i kvislinge dao je Slavko Odić u prilogu »Njemačke i kvislinške oružane snage u četvrtoj i petoj ofanzivi i njihovi gubici« i Fabijan Trgo u prilogu »Četvrta i peta neprijateljska ofanziva«, oba u zborniku radova »Neretva — Sutjeska 1943«, Beograd 1969. Nešto o tome piše i Petar Tomac u knjizi »Četvrta neprijateljska ofanziva«, Beograd 1951, fusnote na stranama 17, 18, 19 i 20 i na strani 96—7.

³¹ Ovaj broj njemačko-talijanskih vojnika u petoj ofenzivi po nekima je još veći — ukupno 127.000. Vidjeti spomenute članke F. Trge i S. Odića.

štaba grupe armija *E* — Balkan koji je do tada praktično predstavljao samo jednu etapu, pomakao se u prvi plan. Ovdje se pokušalo da se pomoću opsežne izmjene komandanata i generalštabnih oficira, djeljivanjem kompletnih borbenih formacija ili dovođenjem dopuna za osvježenje tvrđavskih trupa i trupa za osiguranje, organizira borbeni front.³² Nijemci su došli do zaključka da istovremeno, s podjednakom važnošću, treba u Italiju i na Balkan uputiti nove velike snage sa zadatkom da u času kapitulacije Italije, u Italiji ovladaju glavnim komunikacijama, formiraju front što južnije od Rima i domognu se talijanske ratne mornarice; na Balkanu, naročito u Jugoslaviji, da brzo zaposjednu sav prostor od Slovenije do Makedonije i dalje do Grčke, koji se do tada nalazio pod talijanskom okupacijom i spriječe Narodnooslobodilačku vojsku da razoruža talijansku armiju i tako se domogne velikih količina oružja i ratne opreme.

Već od sredine 1943. godine Nijemci su smatrali Balkan težim slučajem od Italije u pogledu osiguranja okupacijskog sistema. Sada utoliko više što se tiče postizanja navedenih ciljeva u ovim dijelovima Evrope. Neposredno pred iskrcavanje saveznika na Siciliju Nijemci su u Italiji imali šest divizija i jednu brigadu. U isto vrijeme u Jugoslaviji su imali osam divizija, ne računajući tri bugarske koje su bile u Srbiji pod njihovom komandom.³³

Kad su julski događaji u Italiji nagovijestili da uskoro predstoji pad Italije, Nijemci nisu gubili vrijeme. Hitler se odlučio da na Balkan pošalje mnogobrojne trupe i reorganizira glavno rukovodstvo trupa u tom prostoru i u Italiji. S Istočnog fronta povukao je štab 2. oklopne armije i pod njegovu komandu stavio sve snage u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Srbiji i Albaniji. On je novom komandantu, generalu Lotharu Rendulicu, kazao 6. augusta da »partizanski pokret dobija u prostranstvu i zato mora da se sada utoliko energičnije suzbija, jer predstavlja veliku opasnost pri eventualnom pokušaju iskrcavanja saveznika u Dalmaciju ili Albaniju . . . Obrana i držanje Balkana su od životne važnosti, jer bi njegovo zauzimanje od strane neprijatelja predstavljalo smrtno ugrožavanje srca Reicha i opasnost za južno krilo Istočnog fronta . . .«³⁴ Hitler je dodao: »Iskoristite obrambenu snagu Hrvatske [misli NDH — primj. V.K.], razbijte Tita, isključite u slučaju potrebe Talijane u obalskoj oblasti po mogućnosti zarobljavanjem, zauzmite zatim Dalmaciju, Crnu Goru i Albaniju i branite obalu.« Novi komandant 2. oklopne armije³⁵ nije bio tako samouvjeren.

Provodeći organizacione mjere na jugoistoku i jugu Evrope, u drugoj polovici augusta od postojećih snaga na Balkanu Nijemci formiraju grupu armija *E* (u Grčkoj i Albaniji) i grupu armija *F* (u

³² Erich Schmidt — Richberg: »Der Endkampf auf dem Balkan«, Heidelberg 1955, S. 17.

³³ KTB OKW, Bd III 1943, S. 735, 736.

³⁴ Lothar Rendulic: »Gekämpft, gesiegt, geschlagen«, München 1957, S. 156.

³⁵ Ibid, S. 156—7.

Jugoslaviji). Pored ranije postojeće grupe armija C, u sjevernoj Italiji formiraju grupu armija B. Otada su se u te velike sastave ubrzano slijevale nove jedinice. U drugoj polovici septembra na cijelom Balkanu bilo je četrnaest njemačkih divizija, nekoliko pukova i brigada i mnoštvo manjih jedinica razne namjene. Strani autori tvrde da njemački dokumenti iz tog vremena pokazuju da je tada »ukupni broj Nijemaca [na Balkanu] iznosio približno 600.000 vojnika, što je predstavljalo ozbiljno naprezanje za sve manje izvore žive sile Reicha.«³⁶ Znatno najveći dio tih njemačkih snaga nalazio se u Jugoslaviji.

Ovim nije završeno dovlačenje novih njemačkih trupa na Balkan i u Italiju. Već početkom oktobra u Italiji je bilo 16 njemačkih divizija, u Jugoslaviji 12 divizija i 4 puka, i bugarskih 5 divizija pod njemačkom operativnom komandom, i u Grčkoj 4 njemačke i jedna bugarska divizija. Taj razmjer se promijenio već istog mjeseca. Njemačka vrhovna komanda je shvatila da njene teškoće u Jugoslaviji premašuju one u Italiji. Direktivom od 19. septembra naređeno je grupi armija B u sjevernoj Italiji da poduzme krupne operacije u Slovenskom primorju i Istri. Još istog mjeseca gotovo trećina snaga grupe armija B krenula je u ofenzivu, zahvativši ovaj prostor i u oktobru je proširila operacije na jugozapadni dio Slovenije i sjeverozapadne dijelove Hrvatske do Karlovca i Jastrebarskog na istoku i Like na jugu, završivši ih tek u novembru.³⁷

Krupni događaji u Jugoslaviji od kapitulacije Italije dalje, imali su neposrednog odraza na razvoj situacije u Italiji. Nakon osvajanja Sicilije Saveznici su se iskrkali u prvoj dekadi septembra u Kalabriji, zatim kod Salerno, Taranta i kasnije kod Barija. Savezničke armije s juga Italije napredovale su duž Apeninskog poluotoka. Dotle su Nijemci brzo djelovali. Bez ozbiljnog otpora razoružali su sve zatečene talijanske snage u sjevernoj i srednjoj Italiji, uspostavili kontrolu nad komunikacijama i industrijskim središtima, zaposjeli Rim i usporavali napredovanje američke i britanske armije dok ih nisu zaustavili na jakim obrambenim položajima na rijekama Biferno i Volturno kod Napulja. Za manje od mjesec dana od iskrcavanja na Apeninski poluotok, Saveznici su zaustavljeni i front se stabilizirao prvih dana oktobra. Saveznici nisu tada iskoristili mogućnosti koje su im se pružale odlaskom velikih njemačkih snaga iz sjeverne Italije u Jugoslaviju, niti vezivanje cjelokupnih njemačkih trupa u borbama u Jugoslaviji. Oni su za posljednja tri mjeseca u godini napredovali samo 30 do 50 kilometara.

Dok se u Italiji situacija brzo razjasnila i front uspostavio, u Jugoslaviji su se borbe rasplamsale, a napredovanje Nijemaca k obali i otocima trajalo je mjesecima — od septembra 1943. do sredine ja-

³⁶ »German Antiguerrilla Operations in the Balkans (1941—1944)«, Department of the Army 1954, p. 49. Ova brošura radena je na osnovi zaplijenjene njemačke ratne arhive.

³⁷ Tone Ferenc: »Kapitulacija Italije in narodnoosvobodilna borba u Sloveniji jeseni 1943«, Maribor 1967, str. 375—406 i 466—553.

nuara 1944. godine. Izvršno rukovođena, uz najveće napore svojih boraca, Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije se i dalje bez ičije veće materijalne pomoći uspješno borila s izvanredno jakim njemačkim protivnikom, podržanim od drugih okupatora, kvislinga i ostalih suradnika okupatora.

Nijemci su znali da privremeno angažiranje dijela grupe armija B u sjeverozapadnim dijelovima Jugoslavije neće donijeti trajno rješenje. Uz veliko naprezanje oni su u Jugoslaviju slali nove jedinice. Do novembra tu je bilo 15 divizija, čvrsto blokiranih borbama koje nisu dopuštale da se odatle povuku bilo kakve snage za front u Italiji ili onaj na Istoku. U isto vrijeme na frontu u Italiji prema američkoj 5. i britanskoj 8. armiji Nijemci su držali samo 9 divizija.

Ovu značajnu činjenicu Churchill je saopćio predsjedniku SAD F.D. Rooseveltu u prisutnosti angloameričkog Kombiniranog odbora načelnika generalštabova u Kairu 24. novembra: »Žalosna je činjenica da praktično nije izvršeno nikakvo snabdjevanje morem 222.000 Titovih sljedbenika. Ti smjeli ljudi vezuju toliko Nijemaca u Jugoslaviji, koliko ih drže kombinirane angloameričke snage u Italiji južno od Rima. Poslije sloma Italije Nijemci su gurnuti u zbrku i patrioti su zauzeli dugi obalski pojas. Međutim, mi nismo iskoristili tu priliku...«³⁸

Istog mjeseca javno je odao priznanje Narodnooslobodilačkoj vojsci Jugoslavije i general H.M. Wilson, britanski komandant Srednjeg istoka. U upućenoj poruci stoji: »Od predaje Italije 8. septembra, jugoslavenske oružane snage postigle su uspjehe protiv Nijemaca koji su zadivili cijeli slobodan svijet. Uzduž cijele istočne obale Jadranskog mora i u planinama u zaleđu Nijemci su bili primorani da vode ljute borbe. Danas Nijemci sa teškoćama nesigurno drže gradove i luke; izvan njih oni su nemoćni. Ja pozdravljam ove znatne uspjehe jugoslavenskih oslobodilačkih snaga. Obećajem svim jugoslavenskim borcima svu pomoć koja se može pružiti uzimajući u obzir opće potrebe zajedničke savezničke strategije.«³⁹

Ta shvaćanja saveznika o borbenoj vrijednosti Narodnooslobodilačke vojske i o njenom značenju za operacije saveznika u Italiji, bila su predmet razgovora i na konferenciji lidera tri vodeće savezničke sile u Teheranu novembra — decembra 1943. godine. Na sastanku vojnih šefova 29. novembra britanski general Allan Brooke, načelnik Imperijalnog generalštaba, kazao je da je poslije kapitulacije talijanskih snaga u Jugoslaviji »Nijemcima postalo teško da održavaju svoje komunikacije u toj zemlji. Stoga se u potpunosti mora iskoristiti svaka prilika da se povećaju njemačke teškoće u Jugoslaviji...«⁴⁰ Churchill je bio sadržajni. Britanska i sovjetska delegacija nisu se

³⁸ »Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers. The Conferences at Cairo and Tehran 1943«, Washington 1961, p. 331. (dalje FRUS).

³⁹ Wilsonova poruka. AVII, reg. br. 1/7—1. k. 192.

⁴⁰ FRUS, pp. 515—6.

slagale u procjeni broja njemačkih divizija na Balkanu.⁴¹ Slijedeći svoju verziju da se na Balkanu nalazi masa od 21 njemačke divizije, Churchill je naglasio »da bi bilo, kratkovidno pustiti Nijemce da slome Jugoslaviju time, što se tim hrabrim ljudima koji se sada bore pod Titom ne bi dalo oružje koje bi mogli da zatraže. On je naglasio da bi operacije na Balkanu bile značajan faktor u razvlačenju njemačkih snaga, a time i smanjenju pritiska na ruskom frontu . . . Britanci sve što žele to je da prikupju dvadeset i jednu njemačku diviziju na Balkanu . . .«⁴² Kao što se zna, to breme na Balkanu Britanci nisu nikad primili na sebe; ostalo je i dalje Narodnooslobodilačkoj vojsci da ona to nosi do konačne pobjede. Poznato je da među odlukama Teheranske konferencije stoji i to, da se Narodnooslobodilačkoj vojsci Jugoslavije pruži veća materijalna pomoć.

U to vrijeme i Nijemci su ponovo razmatrali položaj na jugoistoku Evrope i razvoj situacije u toj oblasti. Oni nisu osporavali ozbiljnost borbi s Narodnooslobodilačkom vojskom. Komandant grupe armija F, feldmaršal von Weichs, 1. novembra 1943. obavještavao je Vrhovnu komandu i Hitlera: »Situacija u unutrašnjosti Balkanskog poluotoka . . . znatno se zaoštrila . . . Bobbene akcije koje su se otuda razvile, izgubile su karakter gerilskog rata. U stvarnosti u borbama sa posadnim trupama na odlučujućim mjestima pojavljuju se brojno jake, planski vođene i . . . dobro naoružane i opremljene jedinice . . . Osim toga, one sprečavaju privredno iskorištavanje zemlje time, što drže u rukama važne industrijske oblasti i područja s poljoprivrednim viškovima ili ih drže u šahu. Prema tome, nepravilno bi bilo da se i dalje govori o 'gerili' ili da se suzbijanje bandi smatra kao policijska stvar. Radi se o tome da se shvati, da je neprijatelj stao nogom na Balkan i da ga treba uništiti prije nego što će veći dio [njemačkih] trupa biti prisiljen da krene u obranu obale.«⁴³ U nastavku izvještaja von Weichs dokazuje da će uspjeh operacija u Jugoslaviji ovisiti o raspoloživim snagama. »Već sada se može sagledati da će pored krajnjeg naprezanja trupa i iscrpljivanja svih materijalnih sredstava, [uspjeh] ipak biti nepotpun, ako se ne dodijele nove snage, pomoću kojih bi se omogućilo posjedanje očišćenih područja.«

Ovakva procjena situacije u Jugoslaviji od strane njemačkog komandanta Balkana bila je logična posljedica ne samo aktivnosti na-

⁴¹ Staljin je tvrdio da »protiv Jugoslavije Nijemci drže osam divizija, od kojih se pet nalazi u Grčkoj. U Bugarskoj se nalaze tri do četiri njemačke divizije . . .« (Iz sovjetskog zapisnika konferencije u Teheranu objavljenog na engleskom jeziku »The Tehran, Yalta & Potsdam Conferences. Dokumenta«, Moscow 1969, p. 33). Churchill je tvrdio »da se sada na Balkanu nalazi dvadeset i jedna njemačka divizija . . .« (FRUS, p. 536). Na osnovi njemačkih dokumenata utvrđeno je da je na Balkanu tada bilo 20 njemačkih divizija, još 1 brigada i 12 pukova, i okupacionih 8 bugarskih divizija (KTB OKW Bd III 1943, S. 1402. Također vidi »German Antiguerrilla Operations (1941—1944)«, p. 51, pregled jedinica).

⁴² FRUS, pp 543—4.

⁴³ Arhiva VII, mikroteka I 313, R 189/7449011-24.

raslih snaga Narodnooslobodilačke vojske, koja je na kraju 1943. godine imala 27 divizija, veliki broj samostalnih brigada i partizanskih odreda, i mornaricu, nego i njenih velikih operativnih sposobnosti, koje su znatno prešle mogućnosti kakve su postojale do formiranja divizija i korpusa krajem 1942. godine. Tito je bio svjestan ove snage, ali je uvijek budno pratio namjere neprijatelja. Kada se stihijnom silinom sručila nova njemačka ofenziva u zimu 1943/44, koja kao ni prethodne neće dovesti do uspjeha, on je već tada radio na novom planu prodora krupnih snaga Narodnooslobodilačke vojske u Srbiju, koji je trebalo izvesti u 1944. godini.

To potvrđuje činjenicu da je Narodnooslobodilačka vojska bila u neprekidnom narastanju čak i u vrijeme najžešćih ofenziva neprijatelja. »Nasuprot bolje naoružanom i brojnijem neprijatelju nego što su bile njemačke snage u Grčkoj — stoji u citiranoj američkoj studiji, rađenoj isključivo na temelju zaplijenjenih njemačkih dokumenata — prvih mjeseci 1944. godine grupa armija *F* bila je skoro prisiljena na defanzivu... Partizani su izrasli u takvu snagu, da su bili sposobni da sami drže prostrane oblasti zemlje.«⁴⁴ Taj proces uspona nastavit će se i dalje, što će ne samo pogoršavati položaj njemačke vojske u Jugoslaviji, nego u odgovarajućoj mjeri biti sve sigurniji oslonac susjednim savezničkim armijama.

Već nakon kapitulacije Italije Nijemcima je postalo jasno da ne mogu uništiti Narodnooslobodilačku vojsku boreći se protiv nje kao do tada. Poslije niza operacija u spomenutoj zimskoj ofenzivi njemačkih divizija koje su tada preplavile jugoslavenski prostor, uvidjeli su da ni masovnom upotrebom njemačkih trupa u najvećem dijelu Jugoslavije ne mogu ostvariti Hitlerovu direktivu o »razbijanju Tita«. Tada je, kako se navodi, njemačkih vojnika na Balkanu bilo više nego ikada, čak 700.000.⁴⁵ Bila je to snaga skoro dva puta veća od one u Italiji u to vrijeme.

U prvoj polovini 1944. godine Jugoslavija je postala teško breme njemačkoj vrhovnoj komandi koja nije više imala vojnika za popunu evropskih frontova. Sputane borbama u Jugoslaviji, njihove trupe niti su postizavale pobjedu nad Narodnooslobodilačkom vojskom, niti su odatle mogle biti upućene na druge frontove. Poslije neuspjeha dotadašnjeg načina vođenja operacija širokih razmjera protiv nje, od jeseni 1943. godine Nijemci mijenjaju stil borbe i u proljeće 1944. godine pokušavaju drugim načinom postići rezultate. Pokušali su izvršiti desant iz zraka na Vrhovni štab u Drvaru u maju mjesecu kombinirajući ga koncentričnim napadom sa zemlje ka Drvaru, u namjeri da unište ili uhvate Vrhovni štab NOVJ savezničke vojne misije i politička tijela nove Jugoslavije. Taj desant — da se kaže usput — jedini je njemački zračni desant u drugom svjetskom ratu

⁴⁴ »German Antiguerrilla Operations (1941—1944)«, p. 65.

⁴⁵ »German Antiguerrilla Operations (1941—1944)«, p. 49.

koji nije uspio. Neuspjeh u Drvaru bio je uvod u prelazak u strateški defenzivu Nijemaca u Jugoslaviji.

Saveznički štabovi na Sredozemlju znali su vrlo dobro šta je za front u Italiji značilo vezati tako velike njemačke snage na Balkanu. Druga britanska misija pri Vrhovnom štabu NOVJ pod vodstvom brigadira Fitzroya Macleana, od početka je bila koordinator operativnih aktivnosti Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i savezničkih snaga u Italiji. U najavi generala Wilsona Titu o dolasku misije brigadira Macleana stoji da je Macleanov zadatak, pored drugoga, da »Vas obavijesti o ciljevima britanske vojne komande« i da pruži svu moguću pomoć »radi vođenja opće borbe protiv Osovine«. U Macleanovu akreditivu stoji da je njegov zadatak »i koordinacija vojnih operacija«. Otada pa sve do kraja rata Vrhovni štab će surađivati kako s britanskom komandom na Srednjem istoku i savezničkom komandom na Sredozemlju, tako i sa sovjetskom komandom kada Crvena armija bude stigla na istočnu granicu Jugoslavije.

Još u drugoj polovini novembra 1943. Tito je obavijestio generala Wilsona da namjerava poduzeti operacije šireg razmjera na obali. Otada su posredstvom misija održavani tijesni kontakti i suradnja u naizmjeničnom pružanju pomoći: Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije je svojim operacijama, naročito u zapadnim dijelovima zemlje i cjelokupnošću svoje aktivnosti u cijeloj Jugoslaviji, pomagala operacije Saveznika u Italiji, a saveznička avijacija je napadala komunikacije i koncentracije neprijateljevih trupa u Jugoslaviji. Na moru ga je napadala akcijama lakih plovnih jedinica.

Pritisak Narodnooslobodilačke vojske na njemačke trupe i kvislinške formacije u Jugoslaviji u proljeće 1944. godine odrazio se na operacije u Italiji. Kada su se Saveznici posljednji put pokušali preko Cassina probiti u Rim, napadi snaga Narodnooslobodilačke vojske u Jugoslaviji spriječili su Nijemce da odatle odvoje bilo kakve jedinice za ugroženi njemački front u Italiji. Churchill u pismu od 17. maja Titu zahvaljuje u tom smislu: »... još jednom Vam čestitam na broju neprijateljskih divizija koje držite prikovane na vašim raznim frontovima.«⁴⁶

Razaranje pruga u sjeverozapadnim dijelovima Jugoslavije, od Karlovca do Jesenica i od Maribora do Gorice sredinom 1944. godine, poremetilo je opskrbu njemačkih snaga u Italiji. Zbog toga je general Wilson poslao Titu čestitku s izrazima priznanja: »Zadivio sam se saznavši o posljednjim uspjesima. Ti su uspjesi, naročito oni u Sloveniji, bili od velike važnosti, jer su prekinuli djelovanje životno važnih neprijateljskih saobraćajnih arterija.«⁴⁷ To je bilo u vrijeme kada je saveznički Kombinirani odbor načelnika generalštabova dao

⁴⁶ Winston Churchill: »The Second World War«, vol. V, p. 423. V. Čerčil: »Drugi svetski rat«, tom V, str. 457.

⁴⁷ »Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945«, izd. Vojnoistorijskog instituta, knj. 2, Beograd 1958, str. 490.

direktivnu da savezničke snage, nakon ulaska u Rim, energično nastave napredovanje prema sjeveru Italije.

Osim te aktivne pomoći, Saveznici u Italiji imali su i druge koristi. Otok Vis držala je jaka i dobro opremljena 26. divizija NOVJ i Mornarica NOVJ, što je omogućilo da u lukama ovog otoka povremeno baziraju britanske lake pomorske jedinice i neke »komandoske« jedinice, dok su brodovi Mornarnice NOVJ i britanski brodovi mogli uspješno napadati njemački pomorski saobraćaj duž jugoslavenske obale. Držanje Visa u rukama NOVJ značilo je apsolutnu sigurnost talijanskog dijela jadranske obale koju su držali Saveznici. Na konferenciji 12. i 13. aprila 1944. u Hitlerovu glavnom stanu razmatrana je mogućnost kako zauzeti Vis. Tom prilikom komandant ratne mornarice »naglasio je da je otok Vis vrlo osjetljiva točka na dalmatinskoj obali.«⁴⁸ Kao što je poznato, Nijemci su odustali od pokušaja da se iskrcaju na otok Vis, koji je ostao i dalje glavna smetnja njemačkom pomorskom saobraćaju na istočnom dijelu Jadrana.

Do toga vremena u raznim zemljama Evrope u pokretima otpora borili su se pojedinci ili grupe Jugoslavena. Pojedinci, bilo kao borci ili rukovodioci, među kojima su neki postali istaknuti, i grupe u sastavu drugih formacija ili u vlastitim partizanskim jedinicama, dali su vidan doprinos pokretima otpora u Francuskoj, Italiji, Belgiji, Nizozemskoj, Čehoslovačkoj itd. Također i u oslobodilačkoj borbi naroda Grčke, okupiranog dijela Sovjetskog Saveza itd. Oni su se tamo borili do kraja rata za oslobođenje naroda tih zemalja od nacizma.

U drugoj polovini 1944. godine ratište u Jugoslaviji dobija novo značenje. Ono se tada stapa u opći neprekidni saveznički front koji Hitlerovu Njemačku obuhvaća s istoka, jugoistoka, juga i zapada. Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije je ne samo priznati saveznik u antihitlerovskoj koaliciji. Usprkos drukčijem Hitlerovu naređenju, i neprijatelj u svojim zapovijedima, operacijskim dnevnicima i drugim dokumentima, od sredine 1944. godine naziva njene jedinice Titovim brigadama, divizijama, korpusima. Na konferenciji 21. septembra komandant grupe armija *F*, feldmaršal von Weichs »izrazio je gledište da veličina, naoružanje, organizacija i operacije partizanskih jedinica opravdavaju njemačko mišljenje da ih smatra kao neprijatelja koji je na istom stepenu sa regularnim snagama drugih naroda sa kojima je Reich u ratu.«⁴⁹ Takvo mišljenje je značajno i karakteristično u trenutku kada će saveznik s Istoka ponovo osjetiti koristi naše suradnje koju je već toliko dugo imao i saveznik u Italiji.

Dolaskom sovjetske Crvene armije na istočnu granicu Jugoslavije u septembru 1944. počinje neposredna operativna suradnja između Narodnooslobodilačke vojske i Crvene armije, koja je obostrano dala

⁴⁸ »Führer conferences on naval affairs, 1939—1945«, Brassey's Naval Annual 1948, London — New York, p. 399.

⁴⁹ »German Antiguerrilla Operations (1941—1944)«, p. 67.

plodove. Ova suradnja došla je u vrijeme kada se njemačka grupa armije *E* iz Grčke, a potom i iz Albanije, počela povlačiti na sjever, kroz Jugoslaviju. To je značilo da će nove njemačke mase ući u jugoslavenski prostor, jer je grupa armija *E* u trenutku povlačenja imala oko 350.000 vojnika i 10.000 motornih vozila.⁵⁰ Time je zadatak Narodnooslobodilačke vojske postao teži, a za susjedne savezničke armije — u Mađarskoj Crvene armije, a u Italiji angloameričke armije — još značajniji. Bilo je pitanje da li će u toku povlačenja njemačke snage odvojiti dio trupa iz Jugoslavije za front u Mađarskoj i Italiji ili će se sve snage grupa armija *E* i *F* sjediniti i ostati u Jugoslaviji.

Do tog vremena veliki broj divizija Narodnooslobodilačke vojske prodro je u Srbiju, u kojoj je priliv boraca u Narodnooslobodilačku vojsku uzeo najviše razmjere. Tu su razbijene četničke snage Draže Mihailovića i Nedićeve formacije. U nastupanju na Mađarsku, s dopuštanjem Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije, dio snaga Crvene armije ušao je u istočne dijelove Srbije i zajedno s jedinicama Narodnooslobodilačke vojske učestvovao u operaciji za oslobođenje Beograda. To je bio rezultat vojnog planiranja između Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i štaba Trećeg ukrajinskog fronta o zajedničkim operacijama u istočnim dijelovima Jugoslavije.⁵¹ Prethodili su mu prvi vojni razgovori Tita u Moskvi sa sovjetskom Vrhovnom komandom. Kasnije, nakon oslobođenja Beograda, nastavit će se tijesni kontakti i zajedničko planiranje u koordinaciji operacija u posljednjoj etapi rata, kada sovjetske snage budu napustile Jugoslaviju i prebacile se u Mađarsku.

U beogradskoj operaciji Nijemci su pretrpjeli osjetne gubitke. Ali, to je bio samo mali dio snaga prema onima koje je Narodnooslobodilačka vojska morala još savladati u oslobađanju preostalih dijelova zemlje. Iz Grčke su se kroz istočne i jugoistočne dijelove Jugoslavije neprekidno probijale jedinice grupe armija *E*, dok su se druge koje su bile ranije u Jugoslaviji, pregrupirale da bi se održale na novim frontovima koji su se formirali, od Zrmanje u Dalmaciji, preko Bosne, duž Drine, preko Srijema, duž Dunava i Drave. Duboko u pozadini zapadno od te linije, u preostalom dijelu Bosne, u Hrvatskoj i Sloveniji, nalazilo se još šest korpusa Narodnooslobodilačke vojske i jedinice jedne operativne zone sa svojim prostranim slobodnim teritorijima. Grupa armija *E* povlačila se uz najveće napore, sporo, u »skoro bezizlaznoj situaciji«, kako je ocijenjeno u njemačkoj vrhovnoj komandi.⁵² Prinuđene razvojem situacije na jugoslavenskom ratištu, vrlo brojne njemačke snage razvukle su se po cijeloj Jugoslaviji. Takav njihov položaj bio je od velike koristi za Crvenu armiju u bici

⁵⁰ Izjava generala Alexandra Löhra. Arhiva Vojnohistorijskog instituta JNA. Također vidi E. Schmidt — Richberg, *ibid.*, S. 74.

⁵¹ »Beogradska operacija«, izd. VII, Beograd 1964, str. 104—5.

⁵² Erich Schmidt — Richberg, *ibidem*, S. 74.

koja se razgarala u mađarskoj ravnici. Najprije zato jer se Crvena armija nije morala angažirati u jugoslavenskom prostoru, da se i tu bori s Nijemcima, a zatim što su velike njemačke snage koje su se nalazile južno od njenog fronta u Mađarskoj, u Jugoslaviji, bile vezane borbama koje nisu mogle izbjeći.

Dok se u sjevernoj Italiji, gdje su Nijemci uspjeli zaustaviti napredovanje Saveznika front stabilizirao, u mađarsku ravnicu su Nijemci morali dovlučiti pojačanja odasvud, da bi zaustavili opasno prodiranje sovjetskih trupa Drugog i Trećeg ukrajinskog fronta s jugoistoka prema Njemačkoj. Zbog toga su Nijemci u posljednjem tromjesečju 1944. godine iz Italije prebacili u Mađarsku tri divizije.⁵³ Za to vrijeme lijevo krilo njemačke 2. oklopne armije od dvije divizije, koje se do tada nalazilo u Baranji, pod pritiskom sovjetske ofenzive u Mađarskoj odstupilo je na zapad i početkom decembra potpalo pod komandu grupe armija *Jug* u Mađarskoj.⁵⁴ Iz Jugoslavije se tada više nije moglo ništa povući. U stvari, odlazak tih snaga iz naše zemlje više je nego nadoknađen onim jedinicama koje su u Jugoslaviju stizale iz Grčke i Albanije.

Krajem novembra 1944. godine stanje na tri susjedna fronta — u Jugoslaviji, Mađarskoj i Italiji — bilo je ovako: u Jugoslaviji (podrazumijevajući tu i Istru i Slovensko primorje) bilo je 19 njemačkih divizija, 4 puka i trupe 8 brigade u dolasku iz Grčke; uz to treba dodati i 16 divizija NDH, ne računajući druge brojne suradnike okupatora. U Mađarskoj bilo je njemačkih 27 i 6 mađarskih divizija. U Italiji 25 njemačkih i 3 divizije talijanskih fašista.⁵⁵ Ako se saberu te snage na pojedinim frontovima, onda je vidljivo da su u to vrijeme bile male razlike u broju među njima. Približno podjednaki broj nalazio se u borbi protiv Narodnooslobodilačke vojske u Jugoslaviji i protiv Crvene armije u Mađarskoj. Grupa armija *Jug*, pod komandom generala Hansa Friessnera, u Mađarskoj imala je približno 33 do 35 njemačkih i mađarskih divizija. U Jugoslaviji protiv Narodnooslobodilačke vojske borila se grupa armija *F* pod komandom feldmaršala Maximiliana von Weichsa koja je samo sa snagama NDH imala 35 do 38 divizija, bez jedinica Wehrmannschaftha, četnika, Srpskog dobrovoljačkog korpusa, pripadnika Ruske oslobodilačke armije (general Vlasova), talijanskih fašista, slovenskih domobrana i Bijeje garde. U Italiji je bilo osjetno manje — 28 njemačkih divizija i talijanskih fašista.

U zahuktaloj bici u Mađarskoj na kraju 1944. i početkom 1945. godine vodile su se ogorčene borbe između dviju protivničkih armija,

⁵³ Albert Kesselring: »Soldat bis zum letzten Tag«, Bonn 1953, S. 314—5.

⁵⁴ Hans Friessner: »Verratene Schlachten«, Hamburg 1956, S. 183—4.

⁵⁵ KTB OKW, Bd IV, Hb 2, S. 1884, 1892, 1893. »Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945«, knj. 2, Beograd 1965, str. 502—3. Načelnik Štaba Grupe armija *E* navodi isto, s tim što u ovaj broj nije uvrstio njemačke snage u Istri, Slovenskom primorju i Sloveniji nego samo u NDH (vidi E. Schmidt — Richberg: »Der Endkampf auf dem Balkan«, S. 88).

koje su, sad jedna, sad druga, prelazile u napad. Mada je sovjetska vrhovna komanda težila da još u 1944. godini izbaci Mađarsku iz rata i da nastupa dalje na zapad, u Austriju, njene trupe u Mađarskoj u tome nisu uspjele.⁵⁶ U takvim okolnostima lako je procijeniti od kolikog je značenja za položaj i operacije Crvene armije u Mađarskoj bilo što je Narodnooslobodilačka vojska u Jugoslaviji držala prikovan onoliki broj njemačkih snaga, ne računajući kvislinge. Načelnik štaba grupe armija *E* navodi da je bilo nemoguće vlastitim snagama izgraditi front na Dravi prema Crvenoj armiji u Mađarskoj. Kaže da bi to bilo moguće samo kada bi se našle nove snage i očistio međurječni prostor između Save i Drave od jedinica Narodnooslobodilačke vojske.⁵⁷ Takvo stanje mnogo je olakšalo da se potpuno i uspješno angažiraju sovjetske trupe na frontu svog južnog krila u Mađarskoj. Bez obzira na prisutnost Bugara na mađarskoj strani Drave, sovjetski lijevi bok bio je siguran. Nije bilo nikakve opasnosti da se iz raznih dijelova Jugoslavije ovdje prikupi dvadesetak njemačkih divizija, jer je njih uspješno napadala Narodnooslobodilačka vojska, tada već preimenovana u Jugoslavensku armiju.

Nijemci su ipak uočili tu mogućnost, pa su nešto poduzeli u tom smislu, ali u znatno skromnijim razmjerima nego što su htjeli. Zbog velike opasnosti za čitav njemački raspored u Mađarskoj, njemačka vrhovna komanda donijela je odluku da u martu krene u ofenzivu s tri razna pravca protiv trupa Trećeg ukrajinskog fronta. Planirano je da dvije jake grupacije s obiju strana Blatnog jezera krenu koncentrično na Dunav, dok bi s juga, iz Slavonije, preko Drave krenula treća grupacija ka zajedničkom cilju. Za taj zadatak »grupa armija *E* će po mogućnosti jakim snagama pomoći napredovanje 2. oklopne armije«.⁵⁸ Ali, grupa armija *E* nije mogla mnogo pomoći. Ona je svojoj vrhovnoj komandi stavila na znanje da bi dala više divizija za napad, ali uz uvjet da prije evakuiraju veći dio Bosne. A kako je »evakuacija Bosne odbijena iz političkih razloga«, to su za napad odvojene samo tri divizije, što je bila odviše mala snaga za tako veliki strategijski zadatak. To se potvrdilo kada je početkom marta njemačka ofenziva počela; Nijemci su prešli Dravu, ali su napredovali samo 10 kilometara na prostoru gdje su se nalazili dijelovi jugoslavenske 3. armije, a 20 kilometara na frontu gdje je bila bugarska 1. armija. Protuudarom istog mjeseca Nijemci su odbačeni preko Drave. »Ova posljednja njemačka protuofenziva zaglavila se dakle već u njenim začecima«, kaže Schmidt-Richberg.

Dok su trajale pripreme za završnu ofenzivu četiriju jugoslavenskih armija od Jadranskog mora do Drave i drugih jugoslavenskih jedinica u dubokoj pozadini neprijatelja, krajem februara 1945. u Beograd je stigao feldmaršal Harold Alexander, komandant savez-

⁵⁶ »Drugi svetski rat«, knj. 5, str. 125.

⁵⁷ E. Schmidt — Richberg, ibidem, S. 92.

⁵⁸ Ibid, S. 100.

ničkih snaga na Sredozemlju. Došao je da s Titom koordinira predstojeće operacije Jugoslavenske armije sa savezničkim armijama u Italiji, kao što se ranije Tito dogovorio s maršalom Fjodorom Tolbuhinom, komandantom trupa Trećeg ukrajinskog fronta u Mađarskoj o suradnji jugoslavenskog i susjednog sovjetskog fronta. Jugoslavenska armija je tada izrasla u moćnu snagu koja će na kraju imati 800.000 boraca.

Poslije neuspjeha njemačke protuofenzive u Mađarskoj, a prije opće jugoslavenske ofenzive, marta 1945, nije bilo bitnih promjena u odnosu ranije pokazanih neprijateljskih snaga na jugoslavenskom, mađarskom i talijanskom frontu. Njemačke i kvislinške snage su posvuda slabile istrošene bitkama. Uto je u drugoj polovini marta počela velika jugoslavenska ofenziva najprije na primorskom pravcu. Dvadesetak dana kasnije krenule su i preostale tri armije. To je vrijeme kada su sva tri susjedna fronta bila u pokretu. Za Nijemce najugroženiji front bio je onaj u Mađarskoj, koji se postepeno prenosio u Austriju. Sovjetskim prodorom duboko na zapad ugrožen je Treći Reich s jugoistoka. Da bi se zaustavilo napredovanje Crvene armije, u martu je iz Slovenije povučena jedna divizija u sastav grupe armija *Jug*, a dvije iz Italije.⁵⁹ Za jugoslavenski front to se nije smatralo dovoljnim. Zbog prodora jugoslavenske 4. armije duboko na sjeverozapad, pod komandu grupe armija *E* stavljeno je područje Istre i Slovenskog primorja do Soče sa četiri divizije koje su se u tom području zatekle. Toliko se manje snaga suprotstavljalo napredovanju britanske 8. armije kroz Padsku ravnica ka Trstu. Nijemci su očigledno pojačavali jugoslavenski front da bi ili zaustavili ili usporili napredovanje Jugoslavenske armije i izvukli glavninu svojih snaga iz Jugoslavije. To posljednjoj etapi narodnooslobodilačkog rata daje poseban sadržaj.

Dok je njemački otpor u aprilu i početkom maja bio znatno oslabljen na nekim frontovima kao u Italiji i na zapadu, dotle je pred Jugoslavenskom armijom ostao žilav, uporan i ogorčen. Jugoslavenske armije su napredovale i u takvim uvjetima. Sredinom aprila front se kretao na zapad odakle su u leđa glavnih njemačkih snaga grupe armija *E* uspješno djelovale druge jugoslavenske jedinice, ubrzavajući slamanje otpora neprijatelja. Nijemci su samo još pred jugoslavenskim i sovjetskim snagama pružali žestok otpor. Admiral Dönitz, koji je naslijedio Hitlera nakon njegova samoubojstva, poticao je takav otpor. U naredbi koju je 4. maja uputio feldmaršalu Kesselringu, tada komandantu svih njemačkih snaga na jugu, i njegovu načelniku štaba generalu Winteru, daje ovlaštenje za predaju američkim snagama i traži da se angloameričke snage izjasne dokle će napredovati na istok. »Time mi moramo«, javlja Dönitz, »stvoriti uvjete za bjekstvo grupa armija Löhra, Rendulica i Schörnera. Pre-

⁵⁹ Za diviziju povučenu iz Jugoslavije vidjeti spomenutu izjavu Löhra u Arhivu VII. Za divizije povučene iz Italije vidjeti A. Kesselring, ibidem, S. 315.

govori koji bi se odnosili na ove posljednje ostaju u rukama vrhovnog komandanta oružanih snaga...« Gotovo je suvišno reći da je Löhrova grupa armija *E* bila na frontu u Jugoslaviji, a grupa armija *Jug* i grupa armija *Sredina* — nasuprot sovjetskih snaga u Austriji i Čehoslovačkoj. Dönitzova namjera bila je jasna: boriti se protiv Jugoslavenske i Crvene armije, a predati se zapadnim saveznicima.

Iako je kapitulacija nacističke Njemačke stupila na snagu 8. maja navečer, u duhu te Dönitzove direktive upravo ove tri grupe armija produžile su borbu. Grupe armija Rendulica i Schörnera predale su se Crvenoj armiji 11. maja, Löhrova grupa armija *E* Jugoslavenskoj armiji 15. maja.⁶⁰ Tek tada je rat u Evropi završen.

Jugoslavenska armija ispunila je zadatak oslobođenja svoje zemlje. Pod vodstvom Tita kroz gotovo četiri godine rata u tom naprezanju pružila je pomoć saveznicima istoka i zapada. U poruci koju je uputio Titu na kraja rata, Churchill je odao priznanje udjelu jugoslavenskih boraca u zajedničkoj borbi: »U ovom trenutku pobjede mi se s ponosom sjećamo herojskog otpora jugoslavenskih naroda u dugim godinama ugnjetavanja i njihova doprinosa konačnom i potpunom porazu neprijatelja.«⁶¹ Staljin se pridružio ovome i odao je priznanje Jugoslavenskoj armiji. U telegramu upućenom Titu 12. maja kazao je: »... Srdačno čestitam Vama i narodima Jugoslavije pobjedu nad njemačkim imperijalizmom, u borbi protiv njega jugoslavenske oružane snage i cijeli jugoslavenski narod pokazali su primjere hrabrosti i junaštva.«⁶²

I nekadašnji protivnik — njemački specijalni opunomoćenik na Balkanu Hermann Neubacher — govori o ovom Titovu djelu s mnogo priznanja: »Za ovu pobjedu on se od 1941. godine borio ogorčeno i beskompromisno; ništa mu nije poklonjeno. Njegovi su partizani uz teške krvave gubitke i pod nečuvenim tegobama vodili fanatičnu i požrtvovnu borbu; veliki dio onih koji su godine 1941. ušli sa Titom u borbu izginuli su... Od presudne je važnosti da se nikada ne izgubi iz vida činjenica da je Tito sa svojom partizanskom armijom pod vodstvom Komunističke partije u višegodišnjim krvavim borbama postao ratnom silom i da njega kao i njegove pristalice duboko prožima svijest o ovom uspjehu...«⁶³

Bez obzira kako je tko izrazio priznanje o doprinosu Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije savezničkoj pobjedi, sud historije potvrdit će veličinu njena udjela. Oslobodilački rat naroda Jugoslavije podjednako je dio historije jugoslavenskih naroda i historije napora ujedinjenih naroda u borbi za pobjedu nad fašizmom.

⁶⁰ »Drugi svetski rat«, knj. 5, str. 387—89.

⁶¹ Public Record Office, Foreign Office 371/48877, R 8267/180/92.

⁶² Staljinov telegram Titu od 12. maja, »Politika« 13. maja 1945.

⁶³ Hermann Neubacher: »Sonderauftrag Südost 1940—1945«, Berlin — Frankfurt 1957, S. 176.

